

Секцыя 2

АСПЕКТЫ МОЎНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ (семантыка, словаўтварэнне, граматыка, прагматыка, мова мастацкай літаратуры)

Марозава Анастасія (Мінск, Беларусь)

АСАБОВЫЯ НАМІНАЦЫІ ПАВОДЛЕ НАЦЫЯНАЛЬнай, ЭТНІЧНАй І РЭЛІГІЯНАй ПРЫНАЛЕЖНАСЦІ Ў ПАЭМЕ ЯКУБА КОЛАСА «НОВАЯ ЗЯМЛЯ»

Сучасны стан беларускага мовазнаўства характарызуецца тым, што побач з распрацоўкай кардынальных праблем увагу мовазнаўцаў прыцягваюць да сябе паасобныя спецыяльныя тэмы, якія ў сукупнасці садзейнічаюць агульнаму ўсебаковаму вывучэнню беларускай мовы ў яе сучасным стане і гістарычным развіцці. Лексікалагічныя даследаванні вучоных сканцэнтраваліся галоўным чынам на распрацоўцы семантычнай структуры асобных слоў і цэлых лексіка-семантычных аб'яднанняў.

Лексіка-семантычная сістэма мовы прадстаўлена ў выглядзе сістэмы разнастайных па памерах і ўнутранай складанасці перакрываваных класаў слоў, што надае слоўнікаваму складу мовы рысы сістэмнасці і ўпарадкаванасці. Яе можна прадставіць у выглядзе наступнай схемы: паняційныя палі — семантычныя палі (адзінкі розных узроўняў мовы) — лексічныя палі (толькі намінатыўныя адзінкі) — мікрапалі. У сваю чаргу кожнае з гэтых аб'яднанняў характарызуецца сістэмнасцю арганізацыі (пэўныя сувязі, узаемазалежнасць і ўзаемаабумоўленасць). Межы мікрапалёў могуць перакрываюцца (адна адзінка ў залежнасці ад рэалізаванай семантыкі можа ўваходзіць адначасова ў розныя мікрапалі). Структура кожнага мікраполя ў сваю чаргу мае цэнтр – адзінкі, якія ў прамым намінатыўным значэнні рэалізуюць агульнае паняцце і інтэгральную сему, і перыферыю – словы з пераносным значэннем, устарэлая, дыялектная і стылістычна маркіраваная лексіка.

На сённяшні дзень даследчыкамі лексічнай семантыкі вывучаны такія лексічныя групы, як назоўнікі – назвы жылля і яго памяшканняў, назоўнікі – назвы частак чалавечага цела, назоўнікі – назвы

транспартных сродкаў, назвы паселішчаў і населеных пунктаў, назвы рыб, раслін, жывёл і г. д. У аснове любога поля ляжыць паняцце, у нашым выпадку гэта паняцце «асоба». У беларускім мовазнаўстве лексіку са значэннем асобы даследавалі М.В. Абабурка [1], У.В. Анічэнка [2], М.Г. Булахаў [3], А.М. Булыка [4], К.М. Панюціч [6, 7], М.А. Паўленка [8, 9], В.І. Сянкевіч [11], Л.М. Шакун [16] і іншыя.

Семантычнае поле «асоба», акрамя асабовых назоўнікаў, уключае ў свой склад таксама асабовыя займеннікі, уласныя імёны і прозвішчы, асабовыя дзеясловы (фарміруецца адзінкамі розных моўных узроўняў). Але паколькі дзеяслоўная катэгорыя асобы – аб’ект вывучэння марфалогіі, асабовым займеннікам і ўласным назоўнікам не ўласціва намінацыйная функцыя, мы спынімся толькі на апісанні намінацыйных адзінак, што рэалізуюць семантыку «асоба».

У «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» адзначана: асоба ‘асобны чалавек у грамадстве, індывідуум’ [13, I, 286]. Але паняцце «асоба» значна шырэйшае: так, у грамадскіх навуках асобу разглядаюць як ‘асабліваю якасць чалавека, якую ён набывае у працэсе сумеснай дзейнасці і зносін’, як ‘суб’ект сацыяўздзеянняў-сацыяадносін-сацыякарэляцый, які далучаны да сферы сацыяльнага кантынуума з яго дыферэнцыяцыйнай грамадскіх адносін, што фарміруюцца ў інтэрсумеснай дзейнасці і працэсах камунікацыі’ [10, 134]. У гуманістычных філасофскіх і псіхалагічных канцэпцыях асоба – ‘гэта каштоўнасць, інтэлектуальна-духоўная сутнасць, цэласнае фізіялагічна-псіхічная істота, дзеля якой ажыццяўляецца развіццё грамадства’ [18, 311]. Асобу можна разглядаць і ‘як удзельніка гісторыка-эвалюцыйнага працэсу, што выступае носьбітам сацыяльных роляў і мае магчымасць выбару жыццёвага шляху, у ходзе якога ён пераўтварае прыроду, грамадства і самога сябе’ [10, 134]. У залежнасці ад таго, які крытэрыі (семантычная прыкмета) пакладзены ў аснову назвы асобы, у межах семантычнага поля «асоба» вылучаюцца асобныя больш дробныя мікрапалі. Даследаваны матэрыял дае магчымасць сцвярджаць, што ў семантычным полі «асоба», якое заснавана на паняцці «асоба», вылучаюцца мікрапалі асабовых намінацый паводле роднасці і сваяцтва; полу, узросту, фізічнага і фізіялагічнага стану; роду дзейнасці, заняткаў, прафесіі і пад.; грамадска-сацыяльнага статусу; нацыянальнай і рэлігійнай прыналежнасці; месца жыхарства, сяброўскіх, суседскіх і іншых грамадска-сацыяльных адносін; унутраных якасцей, уласцівасцей чалавека.

Прадметам апісання ў дадзеным матэрыяле з’яўляюцца асабовыя намінацыі паводле нацыянальнай, этнічнай і рэлігійнай прыналежнасці, якія сустракаюцца ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля». Якуб Колас –

адзін з кагорты тых, што адыгралі выключную ролю ў гісторыі культуры беларускага народа і ўнеслі вялікі ўклад у агульначалавечую культуру. Для беларускага народа Колас – гэта перш-наперш выдатны мастак слова, які з незвычайнай глыбінёй раскрыў нацыянальны характар беларуса, выказаў яго адвечныя мары і надзеі, паказаў побыт і тое асяроддзе, у якім ён жыве. А яшчэ – творца, які, вобразна кажучы, заклаў трывалыя камяні ў падмурак сучаснай беларускай літаратурнай мовы: сваёй шматграннай творчасцю садзейнічаў замацаванню яе норм, раскрыў непаўторную прыгажосць, паэтычную вобразнасць, багацце жывой народнай мовы, якую прынёс у літаратуру.

Назоўнікі, якія называюць асобу па нацыянальнай і этнічнай прыналежнасці, займаюць прыкметнае месца сярод асабовых намінацый у сучаснай беларускай мове. У апошнім выданні «Глумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» [12] іх зафіксавана 150 суадносных пар (300 назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду). Зразумела, што ў паэме выкарыстаны далёка не ўсе з гэтай групы асабовых намінацый, тым не менш, нават гэтыя нешматлікія адзінкі дазваляюць стварыць агульны структурна-семантычны малюнак дадзенага мікраполя, а таксама акрэсліць паходжанне і спосабы іх утварэння.

Цяпер цэльная, непадзельная адзінка *беларус* мела ў гістарычнай форме злучальную марфему – а (бел-а-рус), што выцякае, верагодна, з утварэння назвы са спалучэння *Белая Русь* з другой паловы XVI стагоддзя (ранейшая назва насельніцтва – ліцвіны). Існуе некалькі версій паходжання самой назвы *Белая Русь*: у апошні час побач з тэорыяй А.А. Патабні пра тое, што назва першапачаткова абазначала «свабодная Русь, незалежная ад татар», існуе думка пра выкарыстанне айконіма ў дачыненні да земляў, якія прынялі хрысціянства, у адрозненне ад язычніцкай Чорнай Русі. Найбольш верагодна, гэта назва тлумачыцца светлым колерам валасоў і белай адзежай насельніцтва: *Міхал, як толькі ажаніўся, / Тады ж ад бацькі аддзяліўся, / Разоў са два схадзіў у Прусы – / Куды не трапяць беларусы?* [5, 27]. У прыведзеным прыкладзе ёсць ускоснае ўказанне на яшчэ адно найменне паводле этнічнай прыналежнасці, бо пад словазлучэннем *схадзіць у Прусы* маецца на ўвазе Прусія, якая ўваходзіла ў склад некалі магутнай і ўплывовай дзяржавы – Аўстра-Венгрыі. Сёння такой краіны на геапалітычнай карце свету больш не існуе, а гістарычна прускія землі з іх насельніцтвам знаходзяцца ў складзе сучасных Аўстрыі, Германіі і Расіі.

Да намінацый гэтай групойкі варта аднесці і слова *азіят*, што абазначае ў цэлым прадстаўнікоў Усходу. У сістэме словаўтварэння

назоўнікаў, што абазначаюць асобу паводле нацыянальнай і этнічнай прыналежнасці, лексема займае асаблівае становішча: яна пабудавана па такой мадэлі, схему якой складана назваць, бо прадстаўлена яна адзінкавым утварэннем, таксама як словы *eўрапеец* і *кіпрыёт* [1, 83]. Да таго ж у кантэксце паэмы назва ўжыта Коласам са значэннем ‘грубы, жорсткі, некультурны чалавек’, якое сёння падаецца ў слоўніку з паметамі ўстарэлае і зневажальнае, што сведчыць пра стылістычную ролю дадзенай лексічнай адзінкі: *Ці ж чалавек ён? азіят, / Душа зацятая, ліхая, / Такіх паноў і свет не знае* [5, 23].

У дадзеным выпадку пэўная цяжкасць існуе ў размежаванні рэлігійнай і нацыянальнай прыналежнасці. Семантычная невыразнасць абумоўлена тым, што нацыянальнасць успрымалася ў першую чаргу як паказчык іншай (неправаслаўнай, нехрысціянскай) рэлігіі, а потым ужо як з’ява этнічная. Такое стаўленне да ўсходніх народаў – вынік развіцця гісторыі, на працягу якой азіяты (а дакладней мангола-татары) уяўлялі пагрозу для існавання славянскіх этнасаў пад час сваіх нашэсцяў (з гісторыі вядомы бітвы з татарамі на Сініх Водах, пад Клецкам і іншымі). Адсюль і пашырэнне семантыкі, а разам з тым і перанос назвы на чалавека, які па сваіх учынках і адносінах да другіх людзей выступае як не свой, а чужы. Праўда, трэба адзначыць, што такія ўзаемаадносінны этнасаў былі ўзаемнымі, бо спавядальнікі ісламу, у сваю чаргу, лічылі хрысціян варварамі і нявернымі.

Да намінацый з рэлігійнай сферы адносяцца таксама лексемы *поп* і *ксьёндз*, якія не выклікаюць асаблівай цяжкасці ў разуменні: *Народ увесь, бы ў полі ніва, / Скланіўся ціха галавамі. / І ставяць у рад на цвінтары / Усе велікодныя дары. / Маленне бацька-поп канчае, / Ідзе з крпідлам і махае* [5, 91]; *Так і цяпер, у час нядзелькі, / Адаўся бацька светлым марам / І вёў размову з такім жарам, / Што бацьку ў хаце ўсе дазвання, Як-бы ксяндза таго казанне, / Так шчыра слухалі...* [5, 21]. Слова *поп* з’яўляецца размоўным і служыць для абазначэння праваслаўнага свяшчэнніка. Зыходзячы з распаўсюджання на славянскіх землях, гэтае слова, верагодна, запазычана са старажытна-верхненямецкага *pfaffo* – ‘поп, святар’ [15, 326]. Лексема *ксьёндз* для называння каталіцкага (польскага, літоўскага) святара запазычана з польскага *ksiadz*, якое ў сваю чаргу паходзіць з *kъnedъ* – князь, а змена значэння тлумачыцца ў прымусовым, ваенным характары хрысціянізацыі заходніх славян [14, 392—393].

У паэме сустракаецца досыць цікавае найменне *казак*: *Я – адзін, я – казак, / І на ліха жонка! / Яна звязжа цябе, / Чортава галёнка!* [5, 106]. На Русі ў XV—XVII стагоддзях *казак* – гэта вольны чалавек з прыгонных сялян, халопаў, гарадской беднаты, якія ўцякалі на ўскраіны

дзяржавы – Дон, Запарожжа, Яік. Пазней (з XVIII стагоддзя) з’яўляўся прадстаўніком ваеннага саслоўя ў дарэвалюцыйнай Расіі. У беларускую мову слова прыйшло з украінскай, а ў тую ў сваю чаргу праз польскую форму *kozak* «казак» з турэцкага, крымска-татарскага, казахскага, кіргізскага, татарскага *kazak* ‘свабодны, незалежны чалавек, шукальнік прыгод, бадзяга’ [14, 158]. Адсюль вынікае, што асноўнай у семантыцы з’яўляецца сема ‘вольны’, таму менавіта такія ўяўленні пра казака знайшлі адлюстраванне ў народных песнях, а слова часта дапасоўвалася да апісання любога маладога чалавека [17, 58].

Лексічныя адзінкі мікраполя асабовых намінацый паводле нацыянальнай, этнічнай і рэлігійнай прыналежнасці (*беларус, Прусы, азіят, поп, ксёндз, казак*) прадстаўлены ў паэме «Новая зямля» нешырока ў параўнанні з іх агульнай колькасцю ў лексічным фондзе мовы, але на час напісання твора некаторыя не былі яшчэ вядомымі, другія не мелі актуальнага нацыянальнага і рэлігійнага значэння для беларускага этнасу. Тым больш цікавымі яны паўстаюць і тым большы сэнсавы, эмацыйны і вобразны акцэнт прыпадае на іх: так, дзякуючы згаданым намінацыям, можна даволі дакладна ўявіць складаную палітру адносін на палітычным, этнічным, рэлігійным і нават міжасабовым узроўнях. Праз лексічную сістэму беларускай мовы праяўляецца тагачасны малюнак геапалітычнай карты свету (Прусія і яе гістарычны лёс), палярызацыя свету на хрысціянскі (беларусы) і нехрысціянскі (азіяты), суіснаванне праваслаўнай і каталіцкай канфесій у межах адной рэлігіі на землях Беларусі (поп і ксёндз), гісторыя ўзнікнення вольнага казацтва і пашырэнне ідэалаў такога жыцця.

Літаратура:

1. Абабурка М.В. Станаўленне і развіццё мовы беларускай мастацкай літаратуры: Манагр. / М-ва адаптацыя РБ, МДУ. – Магілёў, 2000. – 204 с.
2. Анічэнка У.В. Роля народнага моўнага багацця ў развіцці беларускай літаратурнай мовы – Мн.: Універсітэцкае, 1997. – С. 84—87.
3. Булахаў М.Г. Старабеларускія назвы роднасці і сваяцтва / 3 жыцця роднага слова // Лексікалагічны зборнік. – Мн.: Навука і тэхніка, 1968. – С. 5—27.
4. Булыка А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIII стст. – Мн., 1980. – 144 с.
5. Колас Я. Новая зямля. Сымон-музыка: Паэмы. – Мн.: Маст. літ., 1986. – 448 с.
6. Панюціч К.М. Ацэначная лексіка народных гаворак // Моўныя адзінкі ў кантэксте. – Мн.: Вышэйшая школа, 1987. – 112 с.
7. Панюціч К.М. Лексіка народных гаворак. Пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мн.: Вышэйшая школа, 1976. – 128 с.

8. Паўленка М.А. Аднакарэнныя жаночыя асабовыя намінацыі ў беларускай мове XIX – пачатку XX ст. // Бел. лінгвістыка. – Мн., 1978. – Вып. 12. – 145 с.
9. Паўленка М.А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню. Жаночыя асабовыя намінацыі ў старабеларускай мове. – Мн.: Выдавецтва БДУ, 1978. – 136 с.
10. Пед. энцykl. словарь / Гл. ред. Б.М. Бим-Бад; Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др. – М.: Большая Росс. энцykl., 2003. – 528 с.
11. Сянкевіч В.І. Аб семантычных падставах класіфікацыі лексікі (на матэрыяле назваў асобы ў рускай і беларускай мовах) // Бел. лінгвістыка. – Мн., 1986. – Вып. 30. – С. 18—27.
12. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65 000 слоў / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко; Афармленне А.М. Хількевіча. – 3-е выд. – Мн.: БелЭн, 2002. – 784 с.
13. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. /АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Пад агульн. рэд. К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск: БелСЭ, 1977—1983.
14. Фасмер Р. Этимологический словарь русского языка. Под ред. и с предисловием проф. Б.А. Ларина. – М.: Издательство «Прогресс», 1967. – Том II (Е – Муж).
15. Фасмер Р. Этимологический словарь русского языка. Под ред. и с предисловием проф. Б.А. Ларина. – М.: Издательство «Прогресс», 1971. – Том III (Муза – Сят).
16. Шакун Л.М. Карані роднай мовы: Выбраныя працы па гісторыі беларускай мовы. – Мн., 2001. – 205 с.
17. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 4. К – Каята / [В. Дз. Лабко, І.І. Лучыц-Федарэц, В.У. Мартынаў і інш.; Рэд. В.У. Мартынаў]. – Мн.: Навука і тэхніка, 1988. – 327 с.
18. Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн.: “Современное слово”, 1998. – 768 с.